

האנליקסס הדיקט
גיה ספוטחילק
אשט

סלולר חילוק
גיליון 3

מחשבת חז"ל כמבוא לתכנית הלימודים במחשבת ישראל בבית הספר הממלכתי יהודה שורץ

הכשרת המורים למחשבת ישראל, במחלקה להכשרת מורים באוניברסיטה מלווה בקשיים המוכרים והמקובלים אצל כלל תלמידי מדעי הרוח (כמו אי הכרת חלקים מהחומר וכיו"ב). לקשיים הרגילים מצטרפת העובדה, שאין תכנית לימודים מפורטת לבית הספר התיכון במחשבת ישראל.¹ אין תכנית שאפשר להציג בפני פרחי הוראה, שלהוראתה עליהם להכין את עצמם. כמובן שללא תכנית לימודים אין גם ניסוח מקובל ומוסכם, של "מטרות" בהוראת המקצוע.² בבואנו להציג קוים כלליים לתכנית לימודים בפני הסטודנטים, קיימת אפשרות לראות את ספרות המחשבת היהודית כמחולקת לשלש חטיבות:

- א. מחשבת חז"ל.
- ב. מחשבת ימי הביניים.
- ג. מחשבת העת החדשה.

(חלוקה זאת איננה היחידה האפשרית כמובן, והיא נעשית רק לצורך הדיון שלהלן). חלוקה זאת מעמידה קושי בפני הסטודנטים, כיוון שתחומי הלימוד בחוג האקדמי במחשבת ישראל שכוללים את מחשבת חז"ל, הם בעלי אופי מבואי וקצר.

גם אם נצא מהנחה שהתלמיד "טעם" מהגותם של גדולי המחשבה לתקופותיהם, והוא בא עם רקע סביר על כל תקופה, הרי בתחום מחשבת חז"ל הוא חסר ידע ראשוני, ואף אין לו כלים בסיסיים להתמודדות עם ספרות זאת. מצב זה צריך להוביל לכאורה למסקנה, שיש להמליץ בפני הסטודנטים לבנות

תכנית לימודים במחשבת ישראל לביה"ס התיכון על חומר הנלמד בהרחבה בחוג האקדמי, חומר הלקוח מתקופות מאוחרות יותר ולא על חומר מתקופת חז"ל.

ולא היא! דומה שיש נימוקים אחדים שבגללם

כדאי לכלול פרקים ומקורות ממחשבת חז"ל בתכנית הלימודים לבית הספר הממלכתי, ואולי אף לראות בפרקים אלה פרקי מבוא למחשבת ישראל.³

מקורות מן המשנה, מדרשי ההלכה, מהתלמודים וממדרשי האגדה, יכולים לשמש כפתיחה לדיון בשאלות מרכזיות במחשבה היהודית, שאלות הנידונות בספרות המאוחרת בהרחבה. המקורות הללו ערוכים ובנויים מבחינה מיתודית, בצורה נוחה וקלה להתמודדות של תלמידים בבית הספר התיכון. קצרה היריעה להתייחסות רחבה לתכונות הספרותיות של החיבורים השונים הכלולים בספרות חז"ל; לשפה, לסגנון, לעולם הדימויים, לרקע החברתי והפילוסופי ועוד. כל אלה יש בהם כדי להצדיק את העיון בהם, ואף את העדפתם על פני מקורות אחרים בבית הספר התיכון, לפחות בשלבים הראשונים של לימוד מחשבת ישראל. כאן נתיחס רק לחיבור אחד מתוך ספרות חז"ל - המשנה.

להלן דוגמאות, אשר יש בהן כדי להבהיר את המעלות שיש במקורות מן המשנה בפרט, ומספרות חז"ל בכלל לענייננו.

המשנה כידוע היא קובץ של דברי תנאים, שגובש ונערך בתחילת המאה השלישית על ידי ר' יהודה הנשיא. המשנה היא קובץ הלכתי והיא מהווה סיכום ראשון של התורה שבעל פה. אולם במקומות רבים במשנה קיימים גם דברי הגות ומחשבה אם במסכת שלימה כגון מסכת אבות ואם בפרקים או במשניות המפוזרות במקומות שונים בששת הסדרים.⁴ אחת התכונות הספרותיות החשובות של דברי החכמים המשוקעים במשנה היא התמציתיות והקיצור.⁵ משניות רבות ערוכות כשיר, לעיתים אף עם חרוז, והיחוד של המאמרים הוא בעובדה שדברי הלכה כמו גם דברי הגות צומצמו למשפטים קצרים העשירים ברמזים ובאסוציאציות, אשר הביאו להתפתחותה של ספרות עניפה בעקבותיהם, בתלמודים ובמפרשיהם.⁶

לשונה של המשנה היא עברית ארצישראלית, לשון הקרובה לשפת הדיבור המקובלת היום והמובנת לתלמידים ממוצעים יותר מלשון ההגות הימיימית, ואף מזו של הגות העת החדשה.

אם אחת המטרות העקריות בהוראת מחשבת ישראל היא להביא תלמידים לכלל "חשיבה ישראלית" קרי, עיון פילוסופי ומחשבה מסודרת ושיטתית, הרי בטכסטים קצרים ומובנים אשר לשונם לא מורכבת מדי, ותוכנם עשיר ברעיונות יש מכשיר יעיל להשגת המטרה.

אחת הבעיות בהוראת מקורות מספרות המחשבה המאוחרת יותר, היא הצורך להתמודד עם טכסטים ארוכים, שלשונם קשה ומבנה הדעת שלהם מורכב. עד שנביא תלמידים להתמודדות עיונית עם הרעיונות והטיעונים, עלינו להשקיע מאמץ ניכר ב"הבנת הנקרא" בניתוח מילולי של המקורות. אין ספק שגם את זאת יהיה על המורה לעשות אולם המלצתנו היא לדחות מיומנות זאת, ולבצעה רק לאחר שהתלמידים נכנסו להיכל המחשבה באמצעות מקורות מספרות חז"ל, אשר עמם יהיה לתלמיד קל יותר להתמודד ולו מבחינה טכסטואלית.

מקורות מן המשנה עשירים באמצעים דידיקטיים, המוגשים למורה ותלמידיו כדי להקל עליהם את הלימוד. אמצעי עזר שאינם יזומים על ידי המורה ומורכבים על המקורות, אלא הם משוקעים אימננטית בחוך הטכסט. הרמב"ם בתארו את שיטת ר' יהודה הנשיא בעריכת המשנה וניסוחה כותב "אחר כן חלק מאמר כל פרק לפרקים קטנים נכוחים להבין, וקלים לדעתם על פה, ולהורותם. וקרא שם כל אחד מאלו הפרקים הקטנים הלכה".⁹ כלומר הניסוח של היחידות הקטנות, של "המשניות", נעשה מתוך מודעות לצורך לימוד בעל פה, מתוך התחשבות בקשיי ההבנה, וקשיי ההוראה. מנסחי המשנה הכינו כביכול מראש, פתרונות לקשיים הדידיקטיים ושילבו את הפתרונות הללו במשנה. אם בעזרת

השפה והסגנון, אם בעזרת עולם דימויים מיוחד, אם בעזרת השוואות ועוד. על המורה רק לתת את דעתו ליסודות אלה ולנצל אותם לצרכי עבודתו. ועד שהמורה

משקיע משקל ומחשבה ומאמץ בגיוס האמצעים דידקטיים מחוץ למקורות, עליו לנצל

תחילה את האמצעים הקיימים במשנה עצמה.

לפנינו שתי דוגמאות לנאמר לעיל.

שתי הדוגמאות לקוחות מהפרק הראשון במסכת אבות. יש להדגיש כי דוגמאות כאלה פזורות במקומות נוספים במשנה.⁹

דוגמא 1:

השתלשלות התורה שבעל פה המתוארת בפרק הראשון במסכת אבות מובילה אותנו אל הזוג הראשון, יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן, שדבריהם מובאים במשניות ד'-ה'. "זוג משמעו¹⁰ שני אנשים ששימשו בתפקידים מרכזיים. האחד היה נשיא והשני אב בית דין; אלו הם שני בעלי תפקידים אשר היו קשורים האחד עם השני.

להלן דברי החכמים כשהם מוצגים זה בצד זה.

יוסי בן יועזר איש צירדה	יוסי בן יוחנן איש ירושלים
יהי ביתך בית ועד לחכמים	יהי ביתך פתוח לרווחה
והוי מתאבק בעפר רגליהם	ויהיו עניים בני ביתך
והוי שותה בצמא את דבריהם	ואל תרבה שיחה עם האשה. ¹¹

הדימוי המשותף בו משתמשים שני החכמים הוא בית. כל אחד מהם ממליץ על תכונות מסוימות של הבית על דרך מסוימת לנהל אותו. באופן אינטואיטיבי נדמה שדברי שני החכמים מתייחסים, לשני היבטים שונים ואין ויכוח ביניהם. אולם בעיון נוסף מתברר שכל חכם בחר בכוונה את ההדגשות שלו ולפנינו ויכוח ברור ואולי אף נוקב וחריף. הראשון מתאר בית אליטיסטי בית סגור בית אריסטוקרטי, והשני מתאר בית פתוח, משפיע, נותן, עממי. השוואה זאת

של דברי החכמים יכולה להוביל לדיון פורה ומעניין בשאלות כגון: ערך לימוד התורה מול ערכים חברתיים. שילוב ערכים מנוגדים בחיים, שרטוט השלכות חינוכיות הנובעות מן המחלוקת במשנה לפעילות בכתה, מעמד האשה ועוד. שאלות כגון אלה עשויות לפרנס דיון חינוכי מעניין בכתה. אבל מעבר לערך החינוכי לפנינו דרך להכניס תלמידים למסגרת של חשיבה שיטתית, הצגת טיעונים ונימוקים, וכאלה שכנגד, השלכות של היגדים קדומים למציאות מודרנית אקטואלית, ניתוח דברי חכם ומציאת חוט מקשר בין המשפטים השונים, נסיון לשרטט עולם רוחני של הוגה על פי דבריו, ועוד מיומנויות והרגלים החשובים ביותר להמשך העיון במחשבת ישראל לדורותיה.

דוגמא 2:

עולמם של חכמים מתואר על ידי החכמים עצמם בדרך כלל בצורה חיובית, אבל פעמים מתחו חכמים ביקורת על עצמם או על הרגלים לקויים בבית מדרשם. שמעון בנו של רבן גמליאל,¹² מציג עמדות העולות מתוך נסיון חייו בבית המדרש.

שמעון בנו אומר (שם במשנה י"ד):

כל ימי גדלתי בין החכמים

ולא מצאתי לגוף טוב משתיקה

ולא המדרש הוא העיקר אלא המעשה

וכל המרבה דברים מביא חטא.

לפנינו ארבעה היגדים שהראשון בהם מהווה כותרת, ולאחריה באים שלושה משפטים שהנושא הכולל או המשותף שלהם הוא מקומו של הדיבור בחיים.¹³ גם במשנה זאת אפשרות לפתח דיון פורה בשאלות רבות: היחס בין הכותרת לשלשת ההיגדים הבאים. ההדרגתיות או הקשר בין שלשת ההיגדים בינם לבין

עצמם. היחס הנכון והרצוי בין בית המדרש לעולם המעשה בין העולם האקדמי לחיים, הפרובלמטיקה של השימוש בדיבור, לצרכים מגוונים בחיי האדם. שוב

לעשות מאמץ גדול כדי להתגבר על

עליונות בדורה ואין צורך

היגיון

לפנינו מבחינה טכסטואלית, ואפשר במהירות יחסית להגיע לטיפול עיוני החומר בשאלות חשובות שיהיה לתלמידים כמו גם למורה מה לומר בהם. במשנה רעיוני זאת מכוונים הדברים אל התלמידים ואולי גם למורים, אלה המשפיעים על המתרחש בבית המדרש או בבית הספר. המשנה מלמדת בין השאר שיש כלים נוספים לבד מהדיבור ומריבוי המלל, בהשגת יעדים הוראתיים חינוכיים. מורה שרואה את חזות הכל בדיבור מחטיא את המטרה. המורה יכול להשיג השגים חינוכיים חשובים גם בדרכים אחרות.

שתי הדוגמאות לא ללמד על עצמן באו אלא ללמד על הכלל כולו.

בשימוש במקורות מן המשנה בשיעורי פתיחה או מבוא למחשבת ישראל,¹⁴ יש סיכויים סבירים להגיע לרקע מתאים, להרגלים של חשיבה מסודרת, ובעיקר לחיזוק המוטיבציה אצל התלמידים להמשך העיון במקורות אחרים.

בין מגבשי תכנית הלימודים במחשבת ישראל לביה"ס הממלכתי¹⁵ קיים ויכוח מתמשך בשאלה, האם המקצוע מחשבת ישראל בבית הספר התיכון, צריך להיות מיועד רק לבתי ספר עיוניים ברמה גבוהה, לתלמידים בעלי יכולת ממוצעת ומעלה, או האם מיועד המקצוע לכל ציבור התלמידים הכולל גם טעוני טיפוח. לא כאן המקום להכריע בשאלה זאת, אבל דומה ששימוש במקורות מספרות חז"ל יכול לפרנס את כל סוגי התלמידים, ויכול לשמש חומר לימוד מתאים לרמות שונות ומגוונות.

הערות ביבליוגרפיות

1. לבית הספר הממלכתי דתי קיימת תכנית לימודים מפורטת מטעם משרד החינוך - ניתן לנצל פרקים ממנה גם במסגרת בית הספר הממלכתי. כן התפרסמה לאחרונה תכנית בחירה במחשבת ישראל לבית הספר הממלכתי מטעם האגף לת"ל (ירושלים, תשמ"ו) אולם תכנית זאת מציעה רק רשימת נושאים לבחירה. תרגיל מעניין הוא לנתח את תכנית הלימודים של בית הספר הממלכתי דתי עם הסטודנטים ולקבוע מה מתאים מתוכה לבית הספר הממלכתי או להשוות את התכנית של בית הספר הממלכתי דתי עם תכנית הבחירה של בית הספר הממלכתי. עיין גם ב: רוזנר, רחל "דיון במטרות הוראת הספרות". בתוך **סוגיות בחינוך** (1), ביה"ס לחינוך, האוניברסיטה העברית. המחברת מציעה להשוות בין מטרות המקצוע בבית הספר הממלכתי לבין אלה בממלכתי דתי כתרגיל לגיבוש מטרות בהוראה. התרגיל יכול להיות מתאים מאוד גם למחשבת ישראל).
2. קיימים חיבורים אחדים אשר נעשה בהם נסיון לגבש ספר לימוד או מקראה לבית הספר הממלכתי כגון: מבחר המחשבה והמוסר ביהדות - זהבי; י. צבי אברהם ציוני, תל-אביב, תשי"ד פרקי מבוא למחשבת ישראל משה ונטורה מחברות לספרות תל אביב תש"ט.
- אבל דומה שהחיבורים לא הוכיחו את עצמם. יעדים מרכזיים בהוראת מחשבת ישראל התפרסמו גם בחוברת "תכנית בחירה" למחשבת ישראל עיין לעיל הערה 1.
3. לא כאן המקום לדון בשאלה מדוע אין החוג האקדמי מפתח את התחום של מחשבת חז"ל, ומדוע הסטודנטים רוכשים בו ידיעות מעטות. יש לקבוע שבגלל הבדל בין מגמות הלימוד בחוג האקדמי במחשבת ישראל, לבין מגמות המקצוע מחשבת ישראל בבית הספר התיכון, יש הצדקה להבדל במקורות הספרותיים הנלמדים בכל מסגרת.

4. למשל המשניות העוסקות בערך חיי אדם: סנהדרין פ"ד מ"ה, מכות פ"א מ"י, מדות פ"ג מ"ד. או משניות העוסקות בנושאים סוציאליים: פאה פ"ד מ"א, שקלים פ"ה מ"ו, תענית פ"ד מ"ח. ועוד.
5. עיין בשמונה פרקים לרמב"ם שלהי הפרק החמישי. הרמב"ם משתאה נוכח יכולת הקיצור של החכמים ויכולת הניסוח של רעיונות מורכבים במילים מועטות. הוא תולה כישורים אלה של חכמים "בכח אלהים בלא ספק".
6. הרמב"ם בהקדמתו לפירושו למשנה פרק ו' (עמ' ס"ב במהדורת מוסד הרב קוק): "והיו דבריו במשנה דבר קצר - הכולל ענינים רבים".
7. ההדגשה שלנו היא על מקורות מן המשנה. מקורות מהתלמודים והמדרשים מחייבים הערכות אחרת בגלל השפה הארמית של חלק מהמקורות ובגלל קשיי לשון וסגנון, אולם גם בהם ניתן לאתר שפע מקורות קצרים, הכתובים עברית והשווים לכל נפש.
8. הקדמת הרמב"ם לפירושו למשנה פרק ה'. עמ' מ"ה במהדורת מוסד הרב קוק.
9. עיין לעיל בהערה 4 רשימת מקורות.
10. עיין פירוש הברטנורא למשנה ד'.
11. במשנה הנדפסת יש המשך למשנה זאת "באשתו אמרו ק"ו באשת וכו'" אולם תוספת זאת היא לא מדברי יוסי בן יוחנן אלא היא תוספת מדרשית מאוחרת ואכמ"ל.
12. חי בשנת 150 לספירה.
13. הרמב"ם בפירושו על משנה זאת מרחיב ומאריך עד מאד, שלא כדרכו בפירוש המשניות במסכת אבות. במשנה זאת הוא יוצא מגדרו ומבהיר בהרחבה את דעתו, בנושאים רבים הקשורים בדיבורו של האדם. הן בדיבור של חולין הן בדיבור של קודש והן בדיבורים הקשורים לספרות ולשירה.

14. קשה לקבוע איזה חלק יתפסו מקורות מספרות חז"ל והנושאים השונים ממערכת הלימודים השנתית, ועל כל מורה לקבוע לעצמו את ההיקף. הטענה המרכזית שלנו היא שלפתיחה או למבוא יש תועלת משמעותית במקורות מספרות חז"ל.
15. יחידה באגף לתוכניות לימודים במשרד החינוך מפעילה צוות לכתיבת יחידות לימוד במחשבת ישראל. עד היום יצאו לאור יחידות לימוד ברמב"ם, בכוזרי ובמנדלסון. אולם עד היום לא ניסח הצוות את המטרות או את המסגרת לתכנית הלימודים.
16. יש עוד לציין כי באגף לתכניות לימודים במשרד החינוך התפרסמה תכנית לימודים לכתות ב'-ו' בשם: "תכנית לימודים בתורה שבע"פ ומחשבת חז"ל". אולם תכנית זאת היא חלק ממקצוע התורה שבעל פה ולא ממחשבת ישראל. יש לציין כי התכנית מגוונת מאוד, מעניינת ומעשירה את התלמידים בתחומים רבים, אבל לא במחשבת חז"ל מן ההיבט הפילוסופי המובהק. יש להודות שאין צורך בכך בכתות ב'-ו' בבית הספר היסודי. מקורות מתכנית זאת יכולים לשמש את המורים למחשבת ישראל בבואם להתמודד בכתות הגבוהות יותר עם מחשבת חז"ל.